

ПОЛЬСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ XVI–XVII ст.

Гриценко Світлана Павлівна,

канд. філол. наук, доц.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Великий інтерес мовознавців до проблеми переймання лексичних полонізмів та їх адаптації до системи мови-реципієнта зумовлений значною кількістю цих запозичень в українських писемних пам'ятках XVI–XVII ст. Зауважимо, що польські лексичні елементи простежуються вже у найдавніших писемних пам'ятках української мови, зокрема у грамотах XIV–XV ст. Серед зафіксованих пам'яток XVI–XVII ст. польських запозичень переважають іменники (50 %). Обстежені українські пам'ятки досліджуваного періоду демонструють ідеографічну різноплановість польськомовних лексичних запозичень, які уможливають моделювання структури мовної картини світу, вирішення проблеми: чи розширюють запозичення поняттєву структуру мови чи лише розширюють засоби вираження наявних у мові сформованих давніше понять.

Ключові слова: запозичення, полонізм, мова-реципієнт, мовна картина світу.

Мова – вічно відновлюваний цвіт усього духовного життя народу, що починається далеко за межами історії. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного з них залишаються у мові – у спадок нащадкам. Мова – найважливіший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живуці та майбутні покоління народу в одне велике історичне ціле.

Важко не погодитися із твердженнями Ф. де Соссюра, висловленими у "Курсі загального мовознавства" про те, що історія мови та історія нації, раси і цивілізації переплітаються і взаємно впливають одна на одну. Звичай нації відбиваються у мові, а з іншого боку, саме мова ... формує націю. Вчений наголошує, що варто не забувати про тісний зв'язок між мовою та політичною історією. Адже великі історичні події типу римського завоювання мали безмежну кількість наслідків для цілого ряду лінгвістичних фактів.

На тісний зв'язок мови з історією культури та суспільства вказував і Гердер у своєму "Дослідженні про походження мови" (1770), підкреслюючи, що мова пов'язана за своїм походженням із культурою (і, зокрема, з поезією); розвиваючись, удосконалюється, як і суспільство; тісний зв'язок мови з культурою і суспільством робить її найважливішим компонентом національного духу.

Пізнаючи навколишню дійсність, людина через мислення створює загальну картину всесвіту. Мова виступає як своєрідний спосіб закріплення набутих і осмислених знань про світ у процесі практичної (фізичної) діяльності людини. Мова стає своєрідною звуковою книгою, у якій відбиті усі шляхи понятійного сприйняття світу людиною на різних історичних щаблях її розвитку. На думку Г. Колшанського, становлення мовної картини світу в історичній перспективі проходить складний шлях від початкової точки пізнання (міфологічної, наївної) до наукової, що створює відносно адекватне уявлення людини про світ [Колшанский 1990, 22].

Саме словниковий склад мови, на відміну від її звукової системи та граматичної будови, більш тісно пов'язаний з історією виробництва, побуту, культури, науки, суспільних відносин та інших сфер життя суспільства. В той час як фонетичні та граматичні елементи мови кількісно обмежені, а їх організація відзначається високим рівнем стабільності, лексико-семантичний рівень містить незрівнянно більшу,

а головне, практично необмежену кількість окремих елементів. Невизначеність меж словника зумовлюється безперервністю його розвитку, рухливістю і мінливістю, постійним його поповненням новими словами і втратою застарілих слів, а також різноманітністю і неоднорідністю складу лексики, якою послуговуються різні носії мови.

У розвитку української літературної мови важливе місце займають лексичні запозичення; як відомо, процес запозичення є одним із шляхів поповнення словникового складу будь-якої мови упродовж усієї історії її існування. В. Коломієць [Коломієць 1973] стверджує, що відносна кількість запозичень у кожній мові приблизно однакова. Особливо це помітно на матеріалі іменників, з яких у кожній мові приблизно третина припадає на запозичення.

Мова	Кількість зафіксованих неологізмів-іменників	Кількість запозичень
Російська	2709	812=30 %
Українська	1143	384=33,59 %
Білоруська	432	125=28,93 %
Польська	1529	485=31,72 %
Чеська	1157	384=33,2 %
Словацька	982	430=43,78 %
Болгарська	828	260=31,4 %
Сербо-хорватська	351	167=47,57 %

Зауважимо, що серед прикметників і дієслів запозичення трапляються значно рідше; переважна більшість неологізмів, належних до цих частин мови, творяться у слов'янських мовах власними словотворчими засобами від своїх чи від запозичених слів.

Об'єктом дослідження даної роботи є польські лексичні запозичення, які зафіксовані в українських писемних пам'ятках XVI–XVII ст. Зауважимо, що для цього періоду характерною була боротьба двох тенденцій: утвердження національної мови і прагнення до багатомовності, з чим було пов'язане входження України до європейського культурно-просвітницького ареалу.

У цей період в Україні була надзвичайно складна, "найскомплікованіша в Європі (якщо не в усьому світі) мовна ситуація" [Німчук 1980], на чому наголошувало багато дослідників, зокрема, П. Житецький [Житецький, 1889], В. Перетц [Перетц 1926, 67–84], І. Огієнко [Огієнко 1930], Л. Булаховський [Булаховський 1956], П. Плющ [Плющ 1958], М. Толстой [Толстой 1962, 230–272], В. Німчук [Німчук 1985], В. Лев [Лев 1988, 169–184] та ін.; одночасно функціонували мови, належні до відмінних мовних систем, з різною структурою, які відрізнялися походженням та характером використання; це були: українська (руська), церковнослов'янська (слов'янська), грецька, латинська, гебрайська та ідиш, вірменська, турецька, кипчацько-татарська, польська, німецька, угорська, молдавська, італійська, французька та інші мови.

Не випадково, що впливи окремих мов на українську та їх результати – запозичення – стали предметом вивчення мовознавців, зокрема польських, які визначають це поняття як: "**Zapożyczenie językowe**. Element przejęty z obcego jęz. Najczęściej jest nim wyraz (np. pol. *afera* z franc. *affaire*), rzadziej prefiks lub sufiks (por. pol.

arcydzielo z prefixem *arcy-* pochodzącym z grec. *ἀρχι-*, *pocahunek* z sufiksem – *unek* przejętym z niem., por. niem. *-ung*)" [Encyklopedia 1995, 616]

Запозичення – надзвичайно складне, протяжне у часі, а тому й мінливе явище. Вчені роблять спроби осмислити його різні етапи та характерні риси, виокремлюючи при цьому свій предмет дослідження як самодостатній. Зокрема, вплив польської мови на сучасну українську мову досліджувала Д. Будняк [Будняк 1991]; окремий хронологічний зріз побутування польської мови в Україні, а саме XVII ст., досліджувала О. Лазаренко [Лазаренко 2005]; лексичні полонізми в актовій мові привернули увагу М. Худаш [Худаш 1960]. Українські лексичні запозичення в польській мові стали предметом дослідження В. Русанівського [Русанівський 1963]. Великий інтерес мовознавців до проблеми переймання полонізмів та їх адаптації до системи мови-реципієнта зумовлений значною кількістю польських лексичних запозичень в українських писемних пам'ятках досліджуваного періоду. Попередній аналіз 5740 запозичень, зафіксованих українськими писемними пам'ятками XVI-XVII ст., засвідчив таке співвідношення інтенсивності іншомовних впливів:

Запозичення	Мови-посередники	Кількість	
		Число	%
Польські	–	4327	75,38
Латинські	–	196	3,41
Латинські	Польська	622	10,84
Німецькі	–	239	4,16
Німецькі	Польська	110	1,92
Чеські	Польська	38	0,66
Французські	Польська	21	0,37
Латинські	Німецька	12	0,21
Латинські	Німецька > польська	10	0,17
Німецькі	Італійська	14	0,23
Латинські	Італійська	11	0,19
Грецькі	Латинська	18	0,31
Німецькі	Чеська > польська	18	0,31
Грецька	Польська	15	0,26
Інші запозичення	Різні мови-посередники	89	2

Попередні статистичні дані щодо інтенсивності запозичення свідчать про лідирування польськомовного впливу на українську писемну мову XVI–XVII ст., що було зумовлено культурно-історичними подіями, зокрема цей період в історії України відзначається "релігійно-національним і культурним відродженням... і обмежується двома подіями, значення яких в історії України важко переоцінити. 1569 р. – Люблінська унія, яка означала включення основної частини українських земель до складу шляхетської Речі Посполитої. 1648 р. – початок українсько-польської війни і поєднаного з нею соціально-політичного руху, що вже в ході першого етапу цієї війни завершився утворенням Української козацької держави" [Історія 2001]. Звертаючись до пам'яток XVI-XVII ст. ми можемо часто натрапити на опис історичної ситуації на Україні зазначеного періоду. Зокрема, "Волинський релігійний вільнодумець"

так характеризує становище українців у "своїй хаті": "... той же нынѣ гнѣвъ божий постиг руси за тоє, як тогды жидову, и выдал их тым же ляхом в неволю, що и землю их за неволники мають, же и вѣру их в них кзвалтят" [Волинський 1905].

Українська мова активно реагувала на всі зміни, які відбувалися в суспільстві, про що свідчать писемні пам'ятки досліджуваного періоду, які рясніють польськими запозиченнями. Зауважимо, що "польські лексичні елементи простежуються вже у найдавніших писемних пам'ятках української мови. Наприклад, ще в українських грамотах XIV–XV ст. засвідчені такі лексичні полонізми, як *бискупъ, велможный, воить, волность, визнанье, грошь, личба, пань*" [Сучасна 1973].

Однак більшість полонізмів виявляють пам'ятки ділового й полемічного стилю XVI–XVII ст. Зауважимо, що серед зафіксованих українськими пам'ятками польських запозичень переважають іменники, про що свідчать дані таблиці.

Всього полонізмів	956
Іменники	478
Прикметники	194
Дієслова	209
Прислівники	60
Числівники	8
Службові частини	7

Спробуємо проаналізувати польські запозичення, зафіксовані українськими писемними пам'ятками XVI–XVII ст., за їх ідеографічною віднесеністю (хоча ми свідомі того, що кожна класифікація має умовний характер). Зауважимо, що насичення різних ідеографічних груп лексикою є нерівномірним, окремі групи представлені поодинокими лексемами, зокрема, тваринний світ (*батантъ* "фазан" (стп. bażant); *базылишок* "злобна (злісна) тварина" (стп. bazyliszek) та ін.); якість і стан (*актуальный* "чинний, фактичний, правдивий" (пол. aktualny); *гукъ* "гомін, крик, буча, вереск" (пол. huk); *бадливый* "допитливий, цікавий" (пол. badliwy) та ін.); міра, число, кількість (*банъ* "шеляг, назва дрібної монети" (стп. ban, хорв. ban); *полчварта* "три з половиною" (пол. polczwarta); *осмерга* "восьмеро" (пол. osmierga); *килкакrotnie* "декілька раз" (пол. kilkokrotnie); *двунасте* "дванадцять" (пол. dwunaście); *двойго* "двоє" (пол. dwojgo); *чворако* "вчетверо" (пол. czworako); *чтири* "чотири" (пол. cztyry) та ін.), тощо – є досить розгалуженими, чисельними. До таких належать:

- людина як член суспільства: *абревіаторъ* "автор скороченого варіанта великого твору" (стп. abrewiator); *арфіста* "арфіст" (стп. arfista); *пахолокъ* "хлопець, молодик; лакей, слуга" (пол. pacholek); *забойца* "вбивця" (пол. zabójca); *голдovníкъ* "той, хто голдує кому; васал, підданий" (пол. hołdownik); *жебракъ* "старець, убогий, той, хто просить милостиню" (пол. żebrak) та ін.;

- людина і праця: загальні положення: *оправца* "палач" (пол. oprawca); *бавити* "лишатися, провадити, точити час, гаяти, марнувати час; затримувати, зволікати" (пол. bawić), *бавитися* (пол. bawić się); *оскаржателъ* "обвинувач, той, хто доповідає" (пол. oskarzyciel) та ін.;

- емоції людини, її мораль: *балушити* "верещати, галасувати" (пол. bałuszyć); *барбарський* "тиранський, нелюдський, дикий" < *барбара* "нагайка" (пол. barbara); *грозба* "загроза" (пол. groźba); *жартovníк* "жартівник" (пол. żartownik); *жарливість* "гарячкуватість; пильність, щирість" (пол. żarliwość); *жалость* "жалість" (żałość); *опилство* "п'янство" (пол. opilstwo); *отуха* "надія, сподівання, мужність" (пол. otucha); *ошукане, ошуканье* "обман" (пол. oszukanie); *кłamца* "брехун" (пол. kłamca) та ін.;

- побут людини: *анкерокъ* "дубова бочка на 6-9 гарців" (пол. ankierek); *барбара* "груба довга линва, яку використовували при річковому транспортуванні; нагайка" (пол. barbara); *бавелна, баволна* "бавовна" (пол. bawełna, стч. bawlina < нім. Baumwolle); *бавелница* "тканина, хустка, килим з бавовни" (пол. bawełnica); *бавелняный* "бавовняний" (пол. bawelniany); *пасокъ* "поясок" (пол. pasek); *парфумы* "духи, парфуми" (пол. perfumy); *гуня* "верхня, тепла, проста одіж з овечої шкури або з овечої шерсті, козиної чи верблюжої" (пол. gunia); *охендожство* "прикраса" (пол. ochedozetwo) та ін.;

- назви дій, спрямованих на державно-адміністративне унормування: *актыкація* "подання документів, щоб їх вписали до актів" (пол. aktykacja); *актыкованье* "вписування до актів"; *актыковати* "вписати до актів" (пол. aktykować); *баниованье* "засуд до вигнання з певного місця із заборонаю туди повертатися" (пол. baniowanie); *баниця* "позбавлення людини громадянських прав і вигнання її з країни" (стп. banicja, фр. bannir, слат. bannitio) та ін.;

- назви державно-адміністративних документів: *артикуль* "параграф, пункт, артикул (частина, розділ будь-якого офіційного документа, статуту, договору, угоди, розпорядження); статут, кодекс, припис, настанова, зібрання правил, інструкцій, положень" (стп. artykuł, стч. artykuł < лат. articulus) та ін.;

- релігія: *арцибискупъ* "архієпископ, найвищий біскуп" (пол. arcybiskup); *арцибискупство* "уряд, гідність арцибіскупська; дієцезія арцибіскупова, церковно-адміністративний округ" (стп. arcybiskupstwo); *арциоф ърникъ* "головний жрець, священник, піп" (пол. arcyofiarownik); *балвань* "бовван, великий шмат дерева; дерев'яний образ; поганський божок" (пол. bałwan); *балвохвалство* "поганство, честь, що дається болваном; ідоловірство, ідолопоклонство" (пол. bałwochwalstwo); *балвохвалца* "ідоловірець, ідолопоклонник" (стп. bałwochwalca); *оф ърникъ, оф ървоникъ* "жрець, священник" (ofiarnik, ofiarownik) та ін.;

- наука: *абецадло* "польська абетка" (пол. abecadło); *алембикъ* "приладдя для дистиляції" (ар. al-ambik); *алембиковый, алембикова водка* "чиста горілка" (< пол. alembikowa wodka); *аритметикъ* "той, хто займається арифметикою" (пол. arytmetyk); *аритметичный*; *артикуль* "невеликий твір полемічного або іншого характеру" (стп. artykuł, стч. artykuł < лат. articulus); *баданье* "вивчення, дослідження, дошукування, вивідування; заглиблення, проникнення" (пол. badanie); *баданья* "т.с." (пол. badanie się); *бадати* "вивчати, досліджувати, дошукуватися, вивідувати" (пол. badać); *бадатися* (пол. badać się); *бадачъ* "дослідник" (пол. badasz) та ін.;

- мистецтво: *алцѣста* "той, хто співав альта" (пол. alcista); *арфіста* "арфіст" (стп. arfista) та ін.;

• **військова справа:** *алябарта, галябарда* "алебарда, вид старовинної зброї" (стп. *alabarta, halabarda, halabarta*, фр. *hallebarde*, свн. *helmbarte*); *дренчити, дренчыти, дренчыти* "мучити, катувати" (пол. *dręczyć*). (Наприклад: "... *козаки, въехавъши в место Четвертню, што застали, брали, жаковали и люде дренчыли, били и мучыли*" (Луцьк, 1649), або ж в іншому архівному документі знаходимо: "... *а о тых козакохъ, которым таковоє сваволенство вчинили, достаточне ся доведал и нам о томъ ведати дал*"; *гуфь, гухвь, гуфець, уфець* "військовий загін" (стп. *huf, uf, hufiec*); *гермекь, кгермекь* "зброєносець" (стп. *giegmek*); *драгань, дракгань, даратань, даракгань* "драгун, кінний воїн" (стп. *dragan*) (напр.: "Львівський літопис 1498–1649" фіксує цю лексему: "... *наказано им гетмана собѣ обирати ... а при каждом полку трыста нѣмцов // дракганов для остроги лѣписеѣ*"); *драганья, дракканья, драганья* "загін драгунів" (стп. *dragania*); *гаковица, гаковниця, гаковъниця* "вид зброї, гаківниця, рід довгої на дерев'яній підставці рушниці, що вживалася по фортецях" (стп. *hakownica*); *бардабушка* "рід стрільби, гаркебуз" (пол. *berdebuska*); *вербунокъ* "вербування до війська" (пол. *werbunek*); *абиштован(н)ый* "відправлений зі служби" (пол. *abszytowany*); *боєвати* "точити бій, битися, боротися, воювати" (пол. *bojować*); *боєвиско* "місце, де б'ються, пляц бойовий" (пол. *bojowisko*); *б्रोчити* "залити кров'ю, кривавити" (пол. *broczyć*); *варовати* "боронити, ховати, стерегти, пильнувати, уміцнювати, забезпечувати" (пол. *warować*); *варовный* "уміцнений, уфортифікований" (пол. *warowny*); *варта* "військова сторона" (пол. *warta*); *вексовати* "знущатися з когось, мучити" (пол. *weksować*) та ін.

Обстежені пам'ятки демонструють ідеографічну різноплановість польськомовних запозичень. Зауважимо, що саме лексичні запозичення уможливають моделювання структури мовної картини світу, вирішення проблеми: чи розширюють запозичення поняттєву структуру мови чи лише розширюють засоби вираження наявних у мові сформованих давніше понять. Важко не погодитися зі словами польської дослідниці Р. Гжегорчикової про те, що "незаперечно найважливішими [для з'ясування мовного образу світу – С.Г.] є явища лексичні, а найбільше – група словникового складу, що становлять своєрідний класифікатор світу" [Grzegorzycykowa 1990, 45].

Большой интерес языковедов к проблеме заимствования лексических полонизмов и их адаптации к системе языка-реципиента обусловлен значительным количеством этих заимствований в украинских письменных памятниках XVI–XVII ст. Заметим, что польские лексические элементы можно проследить уже в древнейших письменных памятниках украинского языка, в частности в грамотах XIV–XV ст. Среди зафиксированных памятниками XVI–XVII ст. польских заимствований преобладают существительные (50%). Обследованные украинские памятники исследуемого периода демонстрируют идеографическую разноплановость польскоязычных лексических заимствований, делающих возможным моделирование структуры языковой картины мира.

Ключевые слова: *заимствование, полонизм, язык-реципиент, языковая картина мира.*

Great interest of linguists to problem of acceptance of lexical polonisms and their adaptation into system of language-recipient is caused by large quantity of theses adoptions inside Ukrainian literate sources of XVI–XVII centuries. We should notify that Polish lexical units are observed from the oldest literate sources of Ukrainian language, in particular, in documents of XIV–XV century. Nouns are the larger part (about 50 %) among Polish adoptions that had been fixed in sources of XVI–XVII centuries. Discovered Ukrainian sources of the period in interest demonstrate ideographic diversity of Polish lexical adoptions that allow modeling

structure of the image of the language world model, solving the following problem: do adoptions enlarge structure of language concepts or do they just widen methods of concepts language convey, that already present in language and had been formed in the past.

Key words: *adoption, polonism, language-recipient, language world model.*

Література:

1. Будняк Д. Полонізми в сучасному українському літературному мові: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова" / Д. Будняк. – К., 1991. – 16 с.
2. Булаховський Л.А. Питання походження української мови / Л.А. Булаховський. – К., 1956. – 220 с.
3. Волинський релігійний вільнодумець. – Б. м. н., поч. XVII ст. (Тексти з антикатолицьких, протестантських заміток ієромона Пахомія на полях Острозької біблії) // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. XVIII. – Отд.3. – 288 с.
4. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego.* – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1995. – 670 s.
5. Grzegorzycowa R. Pojęcie językowego obrazu świata / R. Grzegorzycowa // *Jezykowy obraz świata.* – Lublin: PAN, 1990. – S. 43-47.
6. Житецький П. Очерк літературної історії малоруського нареччя в XVI і XVII вв. / П. Житецький. – Т. 1. – К., 1889. – 102 с.
7. *Історія української культури.* – Т. 2. – К., 2001. – 847 с.
8. Коломієць В.Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період / В.Т. Коломієць. – К., 1973. – 178 с.
9. Колшанський Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанський. – М., 1990. – С. 22.
10. Лазаренко О. Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII столітті (на матеріалі творів Лазаря Барановича): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.03 "Слов'янські мови" / О. Лазаренко. – К., 2005. – 18 с.
11. Лев В. Боротьба за народну мову в церковному вжитку. Спроби перекладу Святого Письма від 16-го століття почавши / В. Лев // *Наукові записки УВУ.* – Мюнхен, 1988. – Ч. 13 – С. 169–184.
12. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XVI-XVII ст. / В.В. Німчук. – К., 1985. – 215 с.
13. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В.В. Німчук. – К., 1980. – 304 с.
14. Перетц В. Українські синаксари в київських та львівських Тріюдах XVII–XVIII ст. Епізод з історії "простої мови" на Україні / В. Перетц // *Науковий збірник за рік 1925.* – К., 1926. – С. 67–84.
15. Плющ П.П. Нариси з історії української літературної мови / П.П. Плющ. – К., 1958. – 291 с.
16. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х років: Літературно-лінгвістична монографія / І. Огієнко. – Варшава, 1930. – Т. 1. – 520 с.
17. Русанівський В.М. Польська ділова мова XVI-XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською / В.М. Русанівський. – К., 1963. – 328 с.
18. *Сучасна українська літературна мова.* – К., 1973. – 376 с.
19. Толстой Н.И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI-XVII вв.) / Н.И. Толстой // *Славянское языкознание. [Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов].* – М., 1962. – С. 230–272.
20. Худащ М. Спостереження над лексичними полонізмами в українській актової мові кінця XVI – початку XVII ст. / М. Худащ. – К., 1960. – 253 с.